

УДК 930:336.74 (477.54)

Євгенія Шишкіна,

*к.і.н., доцент, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
email: zhshk@ukr.net*

Ярослав Мотенко,

*к.і.н., доцент, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
email: motenkoyaroslav@gmail.com*

ПРИВАТНІ ПАПЕРОВІ ГРОШІ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА КРИТИКА ЗА ЗОВНІШНІМИ ОЗНАКАМИ

У статті здійснюється джерелознавча критика приватних паперових грошей, які мали обіг в українських містах у 1917–1921 рр. Визначаються особливості її здійснення і відмінність від критики загальнодержавних грошових знаків. Аналізуються зовнішні ознаки аверсу і реверсу приватних паперових грошей (геральдичні, емблематичні, сфрагістичні, неографічні, орнаментальні, хронологічні та метрологічні). Особлива увага в аналізі паперових бон приділяється печаткам та текстовій інформації.

Ключові слова: *паперові бони, приватні паперові гроші, зовнішня критика, аверс, реверс.*

Розвиток історичних досліджень на сучасному етапі залежить від розширення джерельної бази і впровадження нових методологічних напрацювань. Залучення до наукового обігу приватних паперових грошей та вироблення прийомів їхнього джерелознавчого аналізу мають сприяти дальшим науковим розробкам в галузі соціально-економічної історії міського середовища України, зокрема дослідження приватного (внутрішнього) грошового обігу 1917–1921 рр.

¹ Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. (1998). *Гроші в Україні: факти і документи*. Київ: ARC-Ukraine; Гай-Нижник П. П. (2000). *Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)*. Автореф. дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01. – *Історія України*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Гай-Нижник П. П. (2008). *Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)*. Автореф. дис... д-ра іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – *Історія України*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

² Тхоржевський Р. Й. (1995). *Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917–1925 рр.)*. Автореф. дис... д-ра іст. наук 07.00.06. Київ.

³ Рябченко П. Ф., Бутко В. И. (1999). *Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–2000 гг.) Т. 2: Боны Украины*. Київ: Логос.

⁴ Марковецька Г. М. (2003). *Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1920 рр.* Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Тернопіль; Сапожник Г. В. (2003). *Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики: Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.06. Тернопіль.*
⁵ Шишкіна С. К. (2007). *Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 рр. як історичне джерело*. Автореф. дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Харків.

⁶ Львівський історичний музей. – БН-311. Бон готелю «Georgia», м. Львів; Львівський історичний музей – БН-270–275. Бони цукерні Людвіга Залевського, м. Львів.

На сьогодні вченими проаналізовано обіг грошових знаків, випущених урядами доби Української революції 1917–1921 рр. (П. П. Гай-Нижник, М.Ф. Дмитрієнко та ін.)¹. Здійснено джерелознавчу критику та розроблено прийоми дослідження загальнообов'язкових (державних) грошей (Р. Й. Тхоржевський)². Колекціонерами накопичений значний джерельний матеріал (приватні та місцеві бони). Оpubліковано каталоги паперових грошей, що мали обіг в Україні (П. Ф. Рябченко, В. І. Бутко)³. Ґрунтовно досліджено частину регіональних випусків (Г. В. Сапожник, Г. М. Марковецька та ін.)⁴. Розроблено загальні прийоми джерелознавчого аналізу незагальнообов'язкових (місцевих та приватних) паперових грошей досліджуваного періоду (С. К. Шишкіна)⁵. Однак джерельний комплекс приватних паперових грошей, які мали обіг у містах України в 1917–1921 рр., досі недостатньо залучений до наукового обігу.

Метою нашої статті є визначення особливостей здійснення джерелознавчої критики приватних паперових грошей доби Української революції 1917–1921 рр. за їхніми зовнішніми ознаками.

Джерелами дослідження є бони з музейних (Національного музею історії України, Львівського історичного музею, Харківського історичного музею, Одеського музею нумізматики), приватних (В. М. Абросимов, Д. Харитонов та ін.) та електронних (<http://www.fox-notes.ru>, <http://www.museum-of-money.org>, <https://bonistika.net>, <https://www.znak-auction.ru/bonds>, <http://museum.goznak.ru> тощо) колекцій, а також опублікованого ілюстративного матеріалу.

Джерелознавчій критиці підлягають лише приватні (внутрішні) паперові бони – паперові гроші, які випускалися окремими організаціями для забезпечення власних розрахункових операцій і мали обіг серед робітників, службовців організацій, підприємств або споживачів невеликих кооперативів.

Аналіз проводиться по аверсу і реверсу знаків. Досліджуються геральдичні, емблематичні, сфрагістичні, неографічні, хронологічні та метрологічні ознаки бон.

Геральдичні елементи трапляються на приватних паперових бонах рідко і зазвичай говорять про підпорядкованість емітента певній владі. Вони є частиною художнього оформлення знака, а не ознаками, що засвідчують урядові гарантії (див. рис. 1)⁶.

Рис. 1. Герби на бонах готелю «Georgia» Ст. Боровського та кондитерської Л. Залевського м. Львова

⁷ Тхоржевський Р. Й. (1995). Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917–1925рр.). Автореф. дис... д-ра іст. наук 07.00.06. Київ.

⁸ Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова. – ДБЗ–1732. Ордер в касу Студентського кооперативу Харківського Технологічного інституту; Каталог бумажних денежних знаків (бон). Режим доступу : <http://www.fox-notes.ru>.

⁹ Державний архів Харківської області. – Ф.Р.4876. – Оп.15. – Од.зб.13. – Арк.27, 29.

¹⁰ Державний архів Київської області. – Ф.1. – Оп.326. – Од.зб.299. – Арк.85зв., 111.

Рис.2. Емблеми на бонах Кременчуцького товариства «Спільна користь» (сьогодні Полтавська область) та Студентського кооперативу при Харківському технологічному інституті

¹¹ Шишкіна Є.К. (2008). Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 рр. як історичне джерело. Дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ. Том. 2. Додатки ; Харитонов Дм. (2003). Бумажные деньги еврейских общин в России : Каталог бумажных денег, имевших хождение в качестве платёжных средств в еврейских общинах на территории России в период 1917–1920 гг. Прага, с. 48.

Рис.3. Емблеми на бонах Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу м. Києва, Одеського товариства любителів сценічного мистецтва, Харківського єврейського товариства споживачів «Калколо»

На відміну від критики державних паперових грошових знаків, для якої аналіз геральдичних ознак є найпершим та дуже важливим етапом дослідження зовнішніх ознак⁷, під час критики приватних паперових грошей варто більшу увагу приділяти іншим елементам зовнішнього оформлення – емблематичним, неографічним та сфрагістичним.

Емблематичні ознаки на приватних паперових грошах відображали діяльність організацій, які їх друкували. Серед найбільш розповсюджених емблем варто відзначити перехрещені молоти та руки, що потискають одна одну (див. рис.2)⁸. Крім паперових бон, емблему з перехрещеними молотами можна побачити також на документах багатьох промислових підприємств і робітничих товариств⁹, а руки, що потискають одна одну, часто трапляються в символіці різноманітних споживчих товариств і кооперативів вказаного періоду¹⁰.

Трапляються й інші емблеми. Наприклад, на позичкових зобов'язаннях Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу м. Києва 1918 р. було зображено колоски, молот і ковадло, Одеське товариство любителів сценічного мистецтва ставило на розмінних марках так званий «знак клубу» – маски, що символізували театральну діяльність організації, бони Харківського єврейського товариства споживачів «Калколо» містили зображення зірки Давида (див. рис.3)¹¹.

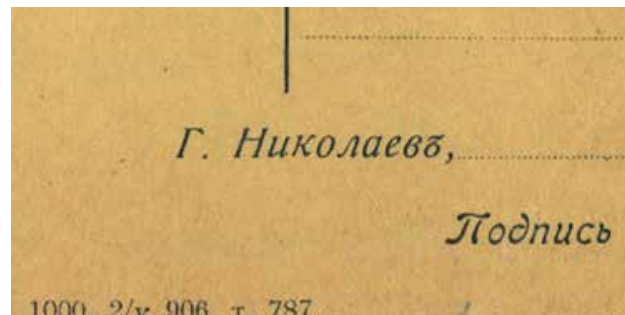
¹² Абросимов В. М., Кіржнер І. О., Халатов С. В. (2005). Грошові знаки та монети України. Харків : Колорит, с.157; Державний архів Харківської області. – Ф.Р.1354. – Оп.1. – Од.зб.203. – Арк.398.

¹³ Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступу : <http://www.fox-notes.ru>.

Рис.4. Монограма на боні Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства

Рис.5. Зворотний бік бон Кооперативу банківських службовців м. Миколаєва

¹⁴ Шишкіна Є. К. (2008). Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 рр. як історичне джерело. Дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ. Том. 2. Додатки.

Іноді на бонах можна побачити монограми. Одним з унікальних прикладів таких грошей є випуски Харківського заводу руського паровозобудівного та механічного товариства (див. рис.4)¹².

Важливу роль в аналізі приватних паперових грошей має дослідження *неографічних ознак*. Аналіз матеріалу, на якому друкували бони, показав, що переважна частина грошових випусків були виконані на неякісному папері, іноді використовувався цигарковий папір або картон. Відомі екземпляри, які друкувались на зворотному боці непотрібних документів (Рис.5.)¹³.

Бони були дуже просто оформлені. Використовувалась невелика кількість кольорових фарб. Подекуди матеріал, з якого вони вироблялись, був обірваний з одного боку, що говорить про випуск їх «книжечками». Такими, переважно, були колишні банківські папери, які з часом стали виконувати функцію грошей.

Іконографічні ознаки на бонах не використовувались, адже на недержавних і тимчасових грошах не було потреби в зображенні історичних постатей, крім того це б вимагало додаткових витрат під час підготовки ескізів та друку бон.

Інформативність орнаментальних ознак бон невелика. Вони переважно представлені графічними та флористичними елементами, що складають межі бон або заповнюють усю поверхню знака. Утім, це не означає, що роль орнаменту в аналізі одразу можна відкидати. Навпаки, простота і нечисленність таких елементів найяскравіше свідчать про тимчасовий, внутрішній характер обігу грошей.

Оформлення бон свідчило про соціальний склад і діяльність організацій, що їх випускали. Так, Акціонерне товариство Угачанської електростанції м. Виноградів (сьогодні Закарпатська область) прикрашало свої бони зображеннями лампочки, зірки та будинку електростанції. Позичкові зобов'язання Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу м. Києва містили зображення селянина та селянки, овочів і фруктів тощо (див. рис.6)¹⁴.

Рис.6. Елементи оформлення бон Акціонерного товариства Угачанської електростанції м. Виноградів (сьогодні Закарпатська область) та Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу м. Києва

Не представлено на бонах філігранну ознаку. Емітенти не використовували елементів захисту, характерних для державних грошових знаків, оскільки не мали таких можливостей – з одного боку, і не вважали розміщення захисних елементів у край необхідним через тимчасовість грошей – з іншого.

Бони, текст яких написано лише від руки, були рідкістю. Основна ж маса грошей мала друкований текст. Він був здебільшого неякісним: серійні номери часто вбивались нумератором, деякі відсутні елементи дописувались від руки, підписи проставлялись різнокольоровими чорнилами та олівцями. Дуже рідко на бонах можна побачити факсиміле (див. рис.7)¹⁵.

¹⁵ Абросимов В. М., Кіржнер І. О., Халатов С. В. (2005). Грошові знаки та монети України. Харків : Колорит, с.153 ; Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступа : <http://www.fox-notes.ru>.

Рис.7. Підписи на бонах Українського клубу в Кам'янці на Поділлі (сьогодні Хмельницька область) та Рівненського Народного кооперативу. Факсиміле на боні Харківського позичково-ощадного товариства «Автокредит»

¹⁶ Харитонов Д. (2003). Бумажные деньги еврейских общин в России : Каталог бумажных денег, имевших хождение в качестве платёжных средств в еврейских общинах на территории России в период 1917–1920 гг. Прага, с.48.

Рис.8. Текст друкований їдишем на бонах Харківського єврейського товариства споживачів «Калколо»

¹⁷ Музей денег г. Феодосия. Режим доступа : <http://www.museum-of-money.org>; Шишкіна Є. К. (2008). Незагальнообов’язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 рр. як історичне джерело. Дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ. Том.2. Додатки.

Рис. 9. Пояснення причин емісії на бонах Кооперативу «Допомога» м. Дубно (сьогодні Рівненська область), Феодосійського дрібно-торговельного позичково-ощадного товариства (сьогодні Автономна Республіка Крим) та Товариства споживачів Щербинівської копальні (сьогодні Донецька область)

1) Размѣнные знаки выпущены О-вомъ Потребителей Щербиновскаго рудника ввиду недостатка въ обращеніи Государственныхъ размѣнныхъ знаковъ.

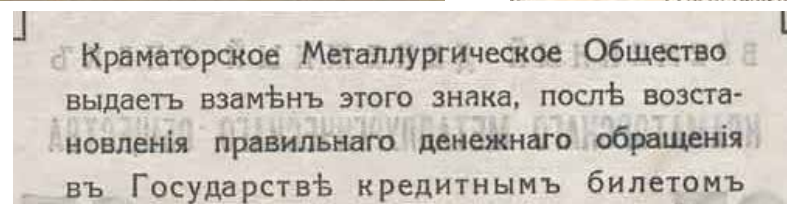
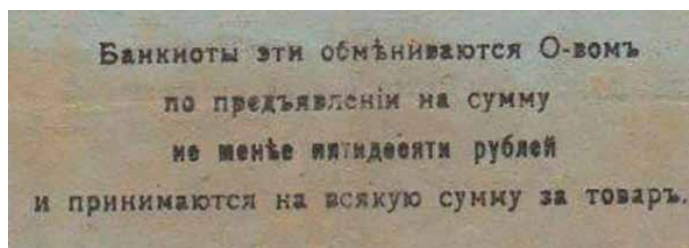
Ордеръ на 1 рубль.
Тредьявителю сего Феодосійское Мелкоотговое Ссудо-сберегательное Т-во выплачиваетъ
ОДИНЪ РУБЛЬ,
оставшіяся въ кассѣ з- отсутствіемъ размѣнныхъ знаковъ.

Настоящіе чеки, выпущенные Кооперативомъ „ПОМОЩЬ“, вслѣдствіе отсутствія мелкой размѣнной монеты, для облегченія расчета Кооператива съ пайщиками, принимаются Кооперативомъ безпрепятственно при всякихъ платежахъ, безъ ограниченія суммы.
Дубно, Февраль 1919 г.
Кооперативъ „ПОМОЩЬ“

У текстах більшості приватних емісій ішлося про можливість їхнього обміну в магазинах, відділеннях, касах, установах цього емітенту на державні гроші, товари та послуги (див. рис.10)¹⁸. Вказівки на можливість безперешкодного обміну бон на грошові знаки, товари та послуги були певною (за відсутністю інших) гарантією вартості приватних паперових грошей, спробою емітентів викликати довіру до власних бон.

¹⁸ Коцаренко В. (22 июня 2000). Краматорские деньги. Легенда или бль? Технополис, 25 (414) ; Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступа : <http://www.fox-notes.ru>.

Рис.10. Гарантії емітентів на бонах Малінського Першого кооперативного товариства споживачів (сьогодні Житомирська область), Меджибізького громадського кооперативу «Життя» (сьогодні Хмельницька область) та Краматорського Металургійного товариства (сьогодні Донецька область)

¹⁹ Львівський історичний музей. – БН–260–262, 264–269 Бони торговельного підприємства Станіслави Зембінської ; Каталог бумажных денежных знаков (бон). Режим доступу : <http://www.fox-notes.ru>.

У текстах бон було вказано про умови, за яких вони можуть бути в обігу. Наголошено на обов'язковості підписів та печаток. Іноді емітенти нагадували користувачам бон про їхню відповідальність перед законом за підробку знаків (див. рис.11)¹⁹.

Рис.11. Напис про необхідність підписів на бонах Заводоуправління акціонерного товариства Лівенгофських скляного та коркового виробництва (сьогодні Лисичанськ Луганської області) та обов'язковість печатки на грошах Торговельного підприємства Ст. Зембінської м. Львова

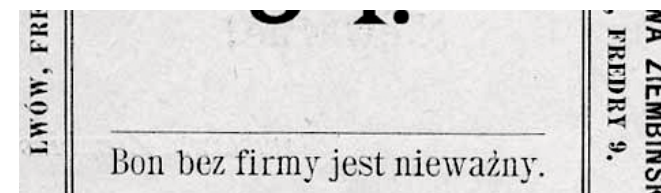
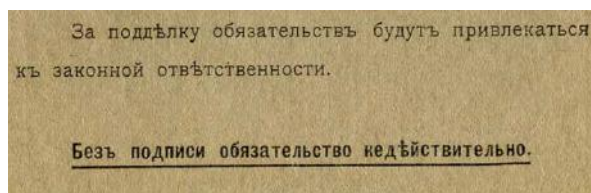

Рис. 12. Печатка на бонах Державної каси уряду податкового в м. Золочеві (сьогодні Львівська область)

Сфрагістичні ознаки грошей представлені круглими, овальними, прямокутними й восьмикутними печатками та штемпелями. Вони поряд з підписами і серійними номерами свідчили про перебування бон в обігу. З печаток дізнаємось назву емітенту. Деякі печатки містять зображення державного герба, що допомагає встановити час випуску та політичний режим, за якого бони були надруковані (див. рис.12)²⁰.

²⁰ Местные и региональные самоуправления. Украина. Европа. Режим доступу: <https://bonistika.net/index.php?site=1&par=1&id=953>.

Надпечатки використовувались для друку відсутніх на грошах елементів.

Більшість емітентів використовували надпечатки для зазначення терміну обігу грошей. Іноді надпечатки стають джерелом інформації

²¹ Абросимов В. М., Кіржнер І. О., Халатов С. В. (2005). Грошові знаки та монети України. Харків : Колорит, с.153 ; Боны. Частные выпуски. Режим доступа : <http://hisdoc.ru/bones>.

про масштаби застосування емісій населенням і містять штампелі установ, що їх використовували (див. рис.13)²¹.

Рис. 13. Надпечатки на бонах Кременчуцького товариства споживачів «Самопоміч», Житомирського громадського клубу «XX століття» та Харківського позичково-ощадного товариства «Автокредит»

²² К[утилин] В. И. (1929). О бонах Автокредита. Северо-Кавказский коллекционер 7. с.10.

Відомі на бонах і пізніші надпечатки, які дозволяють прослідкувати долю бон після того моменту, коли вони втратили свою силу як засоби платежу. Наприклад, відомо про існування штампелів 1923 р. на бонах позичково-ощадного товариства «Автокредит», які свідчили про те, що вони використовувались у Ростові-на-Дону як квитки на виставу²².

²³ Экспозиция «История денег». Гознак. Режим доступа : <http://museum.goznak.ru>; Боны региональных выпусков. Режим доступа : <https://www.znak-auction.ru/bonds>.

Після закінчення терміну дії бони підлягали погашенню за допомогою трикутних зрізів, перфорації тощо (див. рис.14)²³.

Рис.14. Ознаки погашення на бонах позичково-ощадного товариства «Автокредит» та Анонімного товариства Одеських трамваїв

²⁴ Каталог бумажних денежних знаків (бон).
Режим доступу: <http://www.fox-notes.ru>.

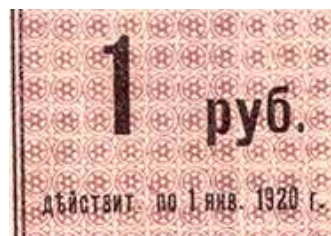
Рис.15. Час випуску бон
Свято-троїцького храму
м. Черкаси (1919 р.)
та Нафтового союзу «Прем'єр»
м. Борислав (сьогодні Львівська
область) – 20 серпня 1919 р.

На більшості грошей ще під час друку позначався термін їхньої дії. Існувало два варіанти таких позначок. Перший – зазначення кінцевої дати дії грошей. Другий – вказівка терміну дії. За цією інформацією, бони повинні були перебувати в обігу певний строк з моменту видачі (див. рис.16)²⁵.

²⁵ Абросимов В. М., Кіржнер І. О., Халатов С. В.
(2005). Грошові знаки та монети України. Хар-
ків : Колорит. с.153; Каталог бумажних денеж-
них знаків (бон). Режим доступу :
<http://www.fox-notes.ru>.

Рис.16. Строки дії бон
Товариства Стефан м. Полтава та
Харківського позичково-ощадного
товариства «Автокредит».

Продовжуючи аналіз зовнішніх ознак бон, відзначимо також *метрологічні ознаки*. Особливу увагу привертає використання емітентами різних назв приватних паперових грошей («бони», «чеки», «купони», «марки» та ін.). Важливим є те, що первинні значення цих термінів кардинально відрізняються від грошових. Терміном «бон», яким часто в українських містах у 1917–1921 рр. називали приватні гроші, здавна номінували кредитні документи. Деякі бони з'явилися в обігу внаслідок зміни функції чекових книжок, які втрачали конкретного власника і перетворювалися на засоби платежу і обміну. Частина бон походила від квитанцій на отримання грошей чи товарів. Інші –

²⁶ Фенглер Х., Гироу Г., Уингер В. (1993). Словарь нумизмата : Изд.2., доп. и перераб. М. : Радио и связь ; Шишкин А. П. (1974). Металлические боны Украины конца XIX – начала XX в. Нумизматика і сфрагістика 5. с.76.

²⁷ Бюллетень Одесского губернского статистического бюро (1920). Одесса.

стали приватними грошовими одиницями внаслідок зміни ролі купонів та ордерів. Походження грошей від фінансових документів, таких як розписка чи здача, хоча не були дуже поширеними, але теж мали місце в грошовому обігу. Відома і така назва бон, як «марки». Термін був запозичений з Німеччини, де «марками» називали спеціальні платіжні засоби, що використовувались у споживчій кооперації. З 60-х рр. XIX ст. ці знаки оплати стали широко розповсюдженими в Російській імперії²⁶.

Здебільшого гроші означеного періоду були невеликих номіналів. Про це свідчать дані про розміри заробітної плати та ціни досліджуваного періоду²⁷. Дрібні номінали є показником того, що приватні гроші використовувались переважно як розмінні знаки.

Узагальнюючи матеріали дослідження бон за зовнішніми ознаками, зазначимо, що оформлення бон відрізняється низкою не характерних для інших грошових випусків особливостей. Винятковість досліджуваних емісій зумовила певну специфіку критики приватних паперових грошей. Спробуємо дати характеристику зовнішнім ознакам бон і особливостям їхнього аналізу.

Приватний (внутрішній) характер емісій, нелегальність випусків, тимчасовість і необов'язковість грошового обігу та обмежені технічні ресурси зумовили відсутність на більшості бон гербів і геральдичних знаків. Ті ж винятки, що трапляються, свідчать про лояльність, підпорядкованість емітента певній владі. Орнаментальні ознаки відрізняються максимальною простотою, не характерною для державних грошових знаків. Паперові бони не містять іконографічних і філігранних елементів.

Для приватних паперових бон типовим є використання емблем, печаток та текстових позначок, які свідчать про організацію-емітент, її гарантії, можливість використання емісій у внутрішньому грошовому обігу.

Підписи, серійні номери і печатки (сфрагістичні та неографічні ознаки) є головними показниками дійсності бон та знаходження їх в обігу. Сфрагістичні ознаки допомагають встановити місце проведення емісій, організацію-емітент, масштаби обігу грошей, час їхнього друку і строки обігу. Неографічні – говорять про мову та орфографію, якими надруковано текст бон. Аналіз тексту говорить про діяльність емітентів, місце, період і причини випуску приватних паперових грошей, умови їхнього використання, можливість та хід вилучення з обігу. За сфрагістичними та неографічними ознаками можна судити про авторитет емітента серед користувачів бон, а отже, про місце і роль емісії серед інших грошових випусків досліджуваного періоду.

Хронологічні елементи засвідчують тимчасовість обігу бон, для них, на відміну від державних грошових знаків, більш характерним було позначення не року випуску знаків, а терміну дії.

Метрологічні ознаки свідчать про шляхи походження назв приватних паперових грошей, вказують на тимчасовість і внутрішній характер грошового обігу, причиною появи якого була недостатня кількість розмінних грошей.

References

Dmytriienko M., Yushchenko V., Lytvyn V., Yakovlieva L. (1998). *Hroshi v Ukraini : fakty i dokumenty*. Kyiv : ARC-Ukraine.

Hai-Nyzhnyk P. P. (2000). *Finansova polityka uriadu Ukrainiskoi Derzhavy Hetmana P.Skoropadskoho (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 r.)*. Avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kyiv : Instytut ukrainiskoi arkhivnitsi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.

Hai-Nyzhnyk P. P. (2008). *Finansova polityka Tsentralnoi Rady ta uriadiv Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.)*. Avtoref. dys... d-ra ist. nauk. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet».

Tkhorzhevskiy R. I. (1995). *Paperovi hroshovi znaky i bony yak istoryko-ekonomichni dzherela i ob'iekt bonistyky (1917–1925rr.)*. Avtoref. dys... d-ra ist. nauk. Kyiv.

Riabchenko P. F., Butko V. Y. (1999). *Polnyi katalog bumazhnykh denznakov y bon Rossyy, SSSR, stran SNH (1769–2000 hh.) T. 2 : Bony Ukrainy*. Kyiv : Lohos.

Markovetska H. M. (2003). *Paperovi hroshovi znaky i bony Skhidnoi Halychyny 1914–1920 rr.*: Avtoref. dys... kand. ist. nauk : 07.00.06. Ternopil.

Sapozhnyk H. V. (2003). *Paperovi hroshovi znaky ta bony Volyni 1914–1921 rr. yak istoryko ekonomichne dzherelo ta ob'iekt bonistyky*: Avtoref. dys... kand. ist. nauk 07.00.06. Ternopil.

Shyshkina Ye. K. (2007). *Nezahalnoobov'iazkovi paperovi hroshi (bony) Ukrainy 1914–1925 rr. yak istorychne dzherelo*. Avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kharkiv.

Lvivskiy istorychniy muzei. – BN–311. Bon hoteliu «Georgia», m. Lviv.

Lvivskiy istorychniy muzei. – BN–270–275. Bony tsukerni Liudvyha Zalevskoho, m. Lviv.

Kharkivskiy istorychniy muzei im. M. F. Sumtsova. – DBZ–1732. Order v kasu Studentskoho kooperatyvu Kharkivskoho Tekhnolohichnoho instytutu.

Katalog bumazhnykh denezhnykh znakov (bon). Retrieved from : <http://www.fox-notes.ru>.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F.R.4876. – Op.15. – Od.zb.13. – Ark.27, 29.

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti – F.1. – Op.326. – Od.zb.299. – Ark.85zv., 111.

Shyshkina Ie. K. (2008). *Nezahalnoobov'iazkovi paperovi hroshi (bony) Ukrainy 1914–1925 rr. yak istorychne dzherelo*. Dys...kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. Vol. 2. Dodatky.

Kharytonov Dm. (2003). *Bumazhnye denhy evreiskyykh obshchyn v Rossyy : Katalog bumazhnykh deneh, ymevshykh khozhdenye v kachestve platěžnykh sredstv v evreiskyykh obshchynakh na terrytoryy Rossyy v peryod 1917–1920 hh.* Praha.

Abrosymov V. M., Kirzhner I. O., Khalatov S. V. (2005). *Hroshovi znaky ta monety Ukrainy*. Kharkiv : Koloryt.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F.R.1354. – Op.1. – Od.zb.203.– Ark. 398.

Muzei deneh h. Feodosyia. Retrieved from: <http://www.museum-of-money.org>

Kotsarenko V. (June 22, 2000) *Kramatorskye denhy. Lehenda yly byl? Tekhnopolys*, 25 (414).

Lvivskiy istorychniy muzei. – BN–260–262, 264–269. Bony torhovelnoho pidpryemstva Stanislavy Zembinskoi.

Mestnye y rehyonalnye samoupravleniya. Ukrayna. Evropa. Retrieved from : <https://bonistika.net/index.php?site=1&par=1&id=953>

K[utylyn] V. Y. (1929). O bonakh Avtokredyta. Severo-Kavkazskiy kollektsoner. 7,10.

Ekspozytsiya «Ystoryia deneh». Hoznak. Retrieved from : <http://museum.goznak.ru>.

Bony rehyonalnykh vypuskov. Retrieved from : <https://www.znak-auction.ru/bonds>.

Fenhler Kh., Hyrou H., Uynher V. (1993). Slovar numyzmata : Yzd.2., dop. y pererab. Moscow: Radyo y sviaz.

Shyshkyn A. P. (1974). Metallycheskye bony Ukrainy kontsa XIX – nachala XX v. Numizmatyka i sfracistyka 5, 72–81.

Biulleten Odesskoho hubernskoho statystycheskoho biuro (1920). Odessa.

Shyshkina Yevheniia,

Motenko Yaroslav

THE PRIVATE PAPER MONEY CIRCULATING IN THE UKRAINIAN CITIES DURING THE REVOLUTION OF 1917-1921: THE SOURCE CRITIQUE OF THE OUTWARD SIGNS

In the paper the historiography of the problem is examined. The critique of the privet paper money which was circulating in the Ukrainian lands in 1917–1921 is conducted. The characteristics of such critique are shown and its distinctions from the critique of the state paper money are identified. The external signs of the bonds' obverse and reverse are analyzed. The heraldic, emblematic, iconographic, sphragistic, neographic, filigree, ornamental, chronological and metrological elements of the Ukrainian privet paper money appearance are investigated and the role of these features is identified. The emblems, seals, imprints, signatures, series, numbers, dates are pointed out to be the most informative signs of the privet paper money. So, in the article the great significance of the sphragistic, neographic and chronological data is underlined. By means of the text analysis the issuers of bonds are identified. The critique of the bonds' external features also showed the reasons of emission, the emitters' guaranties and the scale of the privet paper money circulation.

Key words: *paper bonds, privet paper money, source critique of outward signs, obverse, reverse.*